

A jelenlevő katonák bosszút esküsznek, és jó uralkodót követelnek: „Éljen Corvin Mátyás, a mi királyunk!” (V. felv.)

„A mű alakjainak sablon jellemük van, szeretik a hosszú tirádákat, és nem egyénített nyelven beszélnek, amely tele van pátosszal és szónoki fordulatokkal” — írja drámaírói termésének egyik értékelője.¹⁴ Kétségtelen az is, hogy a fiatal Belcikowski nem sokat törődött a történelmi hűséggel. (Pontatlan forrást felhasználva nem tudott arról, hogy Cilleit 1456-ban érte el balsorsa Nándorfehérvárott, V. László 1457-ben, de Prágában halt meg.) Az említettek kivül a *Hunyadi* c. drámában találkozunk több történelmi alakkal (Szilágyi Mihály, Hédervári, Kanizsa, Gara László, Giskra). Szerepük nem jelentős, inkább csak a két tábor létezését érzékeltetik.

Mindhárom Hunyadi Jánost szerepeltető műre jellemző, hogy — függetlenül megoldásuktól — a magyar hadvezér nem ütközik össze a királlyal. Meglepő, hogy míg Rzewuski Ulászló odaadó híveként ábrázolja Hunyadi, Niemcewicznél — aki nem sokkal később írta drámáját — nagy hadvezérünk a király tragédiájának előidézője. Sokoldalúan jellemzett, de egyértelműen „fekete” alak. Hunyadi János intrikusként való ábrázolását Niemcewicz tragédiájában azzal tudjuk magyarázni, hogy az írónak ilyen figurára volt szüksége korának mondani- valója kifejezéséhez. Jelleme Belcikowskinál már sokkal szegényesebb: szinte csak a hatalomvágyat megtestesítő séma. Másik, korábban írt művében Hunyadi Lászlót cselekedtetve még úgy említi meg annak apját, mint nagy hőst. A csupa értékes vonásokkal felruházott László csaknem „álló” jellem. Bár ő a címszereplő, a tragikus szituációk egy része abból adódik, hogy szerelmese nem szól neki a királlyal való találkozásairól.

A közös történelmi eseményeket feldolgozó lengyel szépirodalmi alkotásokban többnyire szimpatikus magyar alakokkal találkozunk. A Hunyadiakkal nem egészen így áll a helyzet. A magyartól eltérő lengyel értékelés okait részben a XV. századról szóló egyes történelmi forrásokból, részben néhány lengyel humanista (Grzegorz z Sanoka, Kallimach) ránk nézve kevéssé hízog hangvételű műveinek¹⁵ későbbi hatásából, ismeretéből vezethetjük le.

Kétségtelen, hogy a XV. századi törökellenes harcok jelentősége a lengyelek számára kisebb volt. Bár nem célunk, hogy a magyar és lengyel történészek értékelő megállapításait egybevevünk, érdemes idézni a kapcsolatainkat jól ismerő J. Dąbrowskit: „Hogy mik voltak az indítékok, amelyek Hunyadi irányították, nem tudjuk pontosan; kétkednünk kell abban, hogy az állítólag neki tett ígéret, amelynek értelmében a hadjárat sikere esetén megkapta volna Bulgáriát, a másik oldalra billenthetette volna a mérleget, bár lehet, hogy ennek is megvolt a hatása.”¹⁶

A tárgyalt drámák alapján Hunyadi Jánosról kialakítható összkép nem lehet a sokat emlegetett magyar—lengyel barátság bizonyítéka. De a kivételek erősítik a szabályt.

Molnár István

A Fanni hagyományai értelmezéséhez*

I. A napló első lapjait író leányt az „érzések Zúrzavarja” jellemzi, amely részben a végtelen vonzalnak és hangulatok váltakozásában, részben pedig az ellentétes lélekállapotok szimultaneitásában mutatkozik meg — a jelenetek és reflexiók nagyrészt ennek az egyik végtől a másikba csapó vagy a végleteket összeolvasztó hangoltságnak megnyilatkozásai. Fanni éppen úgy élvezi a természet és a magány örömeit, ahogy menekülne az egyforma (a természet közelségében s magányban telő) hétköznapiak elől; az emberi nemről mizantróp véleményeket hangoztat, de ugyanolyan szabatosan elmélkedik arról is, hogy mennyire „Szükséges az Embernek az Ember”; vágyik az idilli s szereteteli életre, de néha már csak a halál vigasztalhatná meg őt — s mindezek kíséreteként a szöveget át és átszövik egy sajátos, „kevert” lélekállapot jelenlétére utaló kitételek: Fanni „édesen szenved”, („Melánkóliája” is „édes”), állapotában időnként a „Meny’ Gyönyörűségei” a „Kínok’ Helye’ Gyötrelmeivel” olvadnak egybe. E végtelenség és kevertség mindazonáltal többnyire még nem „zúrzavar” (az ellentétek ezen a szinten világosan kivehető iránya van: Fanni a szeretetet keresi s a „szeretetlen-ség” őt körülvevő világa elől menekül), igazi bizonytalanságot úgy és olyan mértékben mutat az ábrázolás, ahogyan a világra vonatkozó általános reflexiók felől magához a hősnőhöz köze-

¹⁴ *Literatura polska*... 72.

¹⁵ CSAPLÁROS István: A magyarság lengyel tükörben. Tények és feladatok a lengyel irodalom magyar vonatkozásainak területén. Klny. a „Debreceni Szemle”-ből. Debrecen 1940. 5.

¹⁶ DĄBROWSKI i. m. 157.

*Egy, az érzelmes mentalitás hazai történetével foglalkozó nagyobb dolgozat előkészületeiből.

ledünk. Feltűnően bizonytalanokká válnak ítéletei közvetlen környezetével kapcsolatban akkor, amikor azokat önmagával kell összefüggésbe hoznia — az egyik pillanatban pl. panaszkodik a „Gyereksége' Társainál” tett látogatás „Módos, de hideg”, hivalkodó és feszélyezett légköre miatt (VI.); e kritika érvényességét viszont már a következő pillanatban (VII.) elhangzó korrekció és önkritika rontja le: a magukat kedveltető barátinókkal szemben ő — be kell látnia — kedvetlen, komor s nyilván nemcsak azért, mert a természet „visszas Indúlatokat” öntött belé, hanem azért is, mert az ő áldatlan helyzetében csak „butává” vagy „szomorúvá” válhat az ember — az első ítélet tehát teljesen kétségesse válik azáltal, hogy kiderül magának a kritikus nézőpontjának bizonytalansága. Fanni valóban éppen önmagáról nem tud semmi bizonyosat: a látszólag — de csak látszólag — iránytalan érzelmi csapongások és vonzalom-változások hátterében megmutatkozik az önismeret hiánya, illetve az önismeretre való deklarált, tételessé is formulázott képtelenség: „Mégfoghatatlan magának is az Ember!”

Az egyik végtelből a másikba csapó, a végleteket összeolvasztó hangoltsággal s ugyanakkor az ennek alapzataként, de részben következményeként is felfogható önismerethiánnyal jellemzett magatartás azonban egyáltalán nem végleges sajátja Fanninak, a „fejlődés” új fázisa világosan megfigyelhető, hiszen azt sem kevésbé hangsúlyosan deklarálja a hősnő naplójában. A fordulatot az hozza meg, hogy feltűnik a regényben egy új szereplő, báró L-né, összeismerkednek a kapcsolatuk folyamatában fokozatosan letisztul az érzések zűrzavarja, eltűnnek a szélsőséges hangulatok és vonzalmak s a leány, aki eddig titok volt önmagának, egyszerre nem győzi hangsúlyozni: ismerni tudja önmagát. „... magamot-is, ki magammal eggyező nem voltam, magamat — ezt a' nagy Mesét, magamnak felejteni nem tudtam, jobban esmérem, jobban megfogom” — írja a XVIII. részben. A szintén jellegzetes mondatokat tartalmazó XIX. fejezet után a XX. teljes egészében az önmagára való eszmélés bemutatásának szolgálatában áll: „Vágyódásaimnak sok érthetetlen Mozgásait láttam felébredni. Sok homályos Érzéseimet, egyszerre mint a' Semmiségből előmbe toppanni...” Egy „keskeny és magános Völgy' Lakosa”-ként jellemzi önmagát, aki először hág fel a lakhelyét kerítő nagy hegy tetejére s először vet hunyorgó, bizonytalan pillantást a „Messzeség Homályába' beborított” vidékre — már nem gátolja a szűk völgy homálya, most a „nagy Véghetetlenlenség, és Zűrzavar” nyílt meg előtte. Maga magának többé — úgy tetszik — nem titok, a világ, az eddig számára nem is létező világ nyílt meg előtte s vált egyúttal titokzatossá; ez azonban vonzó és hívogató ismeretlenség.

Ezen a ponton, tehát egy bizonyos „fejlődési” fázis végpontján a regényben a külső események kerülnek előtérbe (Fanni közvetlenül ezután ismerkedik össze T-ával), de ekkorra már tudjuk, hogy mi is a tartalma e metamorfózisnak, mi az, amit a hősnő önmagában megismer s ami átalakítja az első lapokat író leány magatartását.

Fanni és báró L-né sokat beszélgetnek, s a leányra a két gyermekkel özvegyen maradt, szegénysorsú bárónő élettörténetéből a tovatűnt szerelmi boldogság emlékei teszik a legnagyobb hatást. E beszélgetések során alakul át Fanni. Az önismeret letisztulása s ennek nyomában az érzelmi kiegyensúlyozódás onnan származik, hogy immár meg tudja fogalmazni azt a korábban csak homályos érzétként kavargó hiányt, amely megzavarta lelkét, a szerelmi hiányt, az indulatét, amelyet (mint a XIX. részben írja) „magamnak ki fejteti nem tudtam, érzettem, hogy bennem lakik”. Így és ezért alakul át Fanni — az első részben leírt érzelmes megnyilatkozások tehát (legalábbis jórészt) egy, a szerelemre érett 16 éves leány érzelmi zűrzavarának megnyilatkozásaival esnek egybe; a regény első harmadának *szeretetre* vágyó — s a szeretetlenségtől szenvedő — Fannija valójában inkább a *szerelemre* vágyott, s a kiegyensúlyozottság eléréséhez elég volt a pusztá tudás, a lehetőség a hiány megfogalmazására. A „cezúrát” azután Fanni (láttuk) többször s igen szabatosan vonja meg, a XVIII. részben pl. arról beszél, hogy „Ujj világ, újj titokszin” nyílt meg szemei előtt s amennyire rosszul érezte magát a „tűrhetetlen” régiben, annyira jól érzi ebben az újban — s ez azért érdekes, mert ez az „Ujj világ” úgy tárult fel s került szembe az eddig létezővel, hogy közben a környezet, a valóban létező világ, a „szeretetlenség” világa természetesen nem változott semmit, csak az „én” változott meg *ennyire* azáltal, hogy tudomást szerzett a szerelmi létezéséről. A változás mélyreható, hatással van a hősnő viselkedésére általában is — fontos a regénynek ezen a pontján felhívni a figyelmet egy jellemző, a megváltozott Fanni lélekállapotát erőteljesen dokumentáló mozzanatra. A XXI. részben Fanni egy átbeszélgatett s megvilágosító éjszaka után csak reggel indul haza, szomorú tájon halad át, hiszen „A' Dér lepusztította a' Vetemények' és a' Virágok' Leveleit, szomorú feketével vonta be lemart Áldozatjait...” Ő azonban csak a friss levegőre figyel, úgy érzi, „Vidámságot szívott be minden lehellet”, „Vig Ortzával” érkezik meg és egyáltalán nem izgatja a korábban annyira rettegett atya pirongatása sem.

Báró L-né alakjának a regény kompozíciójában elfoglalt helye és funkciója — egyfelől — ebben ragadható meg, boldogtalan élete kapcsolja magához a nyugtalan, de főleg szeretetre vágyó Fannit — és élettörténetének boldog időszaka, házasságának örömei tudatosítják Fan-

niban a „páros” életre való vágyat s így egyben azt a hiányt, amely addig homályosan kavargott lelkében. A vágy a boldogságnak erre a lehetőségére olyan erős, e boldogság számára oly értékes, hogy hajlandó szerencsétlen, tragikus sorsú barátnőjét is boldognak mondani azért, mert „tapasztalta a Bóldogságot” s önmagát azért boldogtalannak, mert „jó Napokrúl” — nyilvánvalóan ilyen, tehát szerelemben töltött „jó Napokrúl” — még nem tudhat semmit (XV.), azaz: egy elmúlt, soha vissza nem térendő, már csak emlékként élő szerelmi boldogság is többet ér számára, mint az, amelyet 16 éves önmagának a jövő ígérhet. Fontos azonban felfigyelni arra, hogy Fanni ezzel az elszólással — a látszat ellenére — nem értékeli saját helyzetét; eddigi lamentáló stílusától eltérő módon sorsának reménytelensége itt szóba sem kerül, s ez érthető: tekintete előtt most nyíladozik ama „Ujj világ”, magatartása éppen most alakul oly gyökeresen át.

Ez a megjegyzés általában véve is jellemző Fanninak barátnőjéhez való viszonyára abban az értelemben, hogy Fanni a szomorú sorsú barátnő élettörténetéből és tanításaiból csak azt hallja meg, amit szerelemre vágó énje meg akar hallani, minden más háttérbe szorul, pedig báró L-né élettörténete bőven szolgál tanulsággal s ezeket ő buzgón továbbítja is Fanninak. S ez annál inkább is figyelemre méltó, mert báró L-né élete tulajdonképpen egyetlen tanulságot példáz, azt, hogy a csak érzelmekre épülő s az anyagi feltételeket nélkülöző házasságnak milyen szomorú következményei lehetnek: Károlyának — s vele együtt saját magának — történetében a szegénység tesz tönkre egy olyan házasságot, amely pedig nagy szenvedélyre épült; az epizód mintha bizonyos megalapozottságot kölcsönözne a regény világában a zord atya T-aival kapcsolatban majd elhangzó fő kifogásának is. („Hol van a Jóság?”) Az pedig természetesen, hogy báró L-né — akiben Fanni „Tanítóné”-jét látja — életbölcseisége harmonizál sorsának kézenfekvő tanulságaival: a szerelem szépségeit és hatalmát festetvegen is okos és megfontolt szerelemre buzdítja a leányt. Báró L-né valóban neveli Fannit, sőt, ő az egyetlen, aki ténylegesen hozzájárul nevelődéséhez — pontosabban: hozzájárulhatna, de a tanulságoknak (az életnek és az életbölcseiségnek) a regény kompozíciójában különös módon nem Fanni tényleges nevelődése, intellektuális érlelődése szempontjából van jelentősége, éppen ellenkezőleg, a tanulságok háttérként, mintegy kontrasztként szolgálnak a tanítvány további viselkedéséhez. Fanni élete a továbbiakban ugyanis a kézenfekvő intelmek ellenére, azokból mit sem hasznosítva halad tovább, s ez annál inkább is feltűnő, mert e háttér felvázolása után rögtön alkalmunk van látni Fanni egészen más módon viselkedését. A T-aival való béli megismerkedés jellemzően mutatja, hogy Fanni milyen „neveletlen” maradt: ő T-ait meglátva lesz szerelmes (XXV.), s az első, a naplóba beírt (beírásra érdemesített) szóvaltasuk egyben a *búcsúszás* szóváltása is — azt pedig, hogy egyáltalán ki is ez a fiatalember (pl. mi a neve), *mástól* tudja meg. Első találkozásuknak a szerelmük fellobbanásának így nem csupán semmiféle intellektuális kísérete nincs, de nincs semmi köze semmiféle „okosság”-hoz sem — Fanni „Tanítóné”-jától tanult bölcsességből csak az maradt eleven, ami a szerelem szépségeiről és örömeiről szól, azt viszont, hogy okosan kell vele bánnunk, teljesen elfelejtette. Így tehát a szeretetre vágó Fanni szemét báró L-né nyitotta fel a szerelem hatalmára (tudatosítván benne azt, mi hiányzik neki), de igyekezett arra is figyelmeztetni, hogy okosan kell bánnunk e legyőzhetetlen érzellemmel (sorsa önmagában is figyelmeztet erre) — viszont Fanni mindebből csak azt tanulta meg, hogy a szerelem hiányzik neki; az élettapasztalat, az életbölcseiség a háttérben maradt, s éppen így, az *így* megfestett háttér előtt vetül éles fény arra, hogy a leányt teljesen vakon, az okosság minden fegyverzete nélkül sodorja el feltámadó szenvedélye, „édes Indúlat”.

Éppen ezzel függ össze, hogy az önelemzés motívuma egy rövid időre el is tűnik a regényben az események sodrása mögött, csak akkor bukkan fel újra, amikor a már szerelmes Fanni megérkezik T-aival együtt töltendő vendégeskedésre, s barátnőjének levelekben számol be a történetekről, azaz: a T-aival való végeleges egymásratalálásuk folyamatáról. Az önelemzés ily módon végigkíséri az elbeszélést, s két, világosan elkülöníthető fázisra oszlik: az első részben a szerelem „elméleti” felfedezése átalakítja a leány magatartását, deklarálja, hogy ismeri önmagát s hogy számára véget ért az „érzések Zúrzavarjá”-nak időszaka — az új, a XXXIX. részzel kezdődő fázisban viszont (a már szerelmes Fanni tudatában) váratlanul megfordul a tendencia, s odáig megy, hogy újra elhangzik a kijelentés a magunk ismerésének lehetetlenségéről.

Az új helyzetben elkezdett önvizsgálatot annak megfogalmazása vezeti be, amelyet közben is láthattuk viselkedésében: Fanni rábred, hogy nem tud alakoskodni s különösen nem tud szerelmesével szemben, ehhez az „Indúlatok’ Szélvészé”-ben nincs ereje, képtelen így arra a „szemesség”-re is, amelyre barátnője közben lezajlott találkozásukkor figyelmeztette. Indulatait nem csupán eltitkolni nem tudja, de uralkodni sem tud felettük, a nyílt feltárulkozásban sem az okosság s megfontoltság, egyedül a szemérem akadályozza meg (a szerelmes indulat és a szemérem titkőzésében születnek újra egy pillanatra a szív „Ellenkező Érzései” is, XLI.); az első csók után azután máris bejelent az újabb változást: „Változhat é annyit valy-

lyon olly kevés Idő alatt az Ember, mint én változtam? (XLII.) Ez a változás valóban újabb változás, hiszen éppen ahhoz az „új” Fannihoz képest az, akit báró L-né ismer: „Ha engem” most látnál, nem a’ vagyok, a’ ki voltam”; s az egyik legfontosabb kísérő mozzanata az ismét megjelenő önismerethiány: „Magam, magamat nem esmérem”, kicsit később, általánosabb érvennyel: „nem esmérjük ami a’ magunk Szívét!” Fanni így kétszer változik az elbeszélés során, s látszólag ugyanoda lyukad ki, ahonnan elindult: nem ismeri önmagát. Az önelemzés kiindulópontjának és végpontjának ez az egybeesése azonban csak látszólagos, a csaknem azonos mondatok valójában gyökeresen eltérő helyzetek jelzésére szolgálnak. Ennek egyik legfeltehetőbb jele, hogy az újonnan bekövetkező önismeret-képtelenséget egyáltalán nem kísérik végletes hangulatváltozások s a külvilág benyomásaitól szinte nem is függő, csapongó ítéletek, az „Érzések Zúrzavara”: Fanni most egyértelműen boldog, lelke egyneműsködött s átetszővé vált. De arról, hogy az első harmad ön-nemismerése és a végső ön-nemismerés nem ismétlődés, hanem egy bizonyos *folymat* végpontra érkezése s így végeredmény, arról igazán az árulkodik, amiben ő meghatározza az okot: „Azok az Érzések, azok a’ leírhatatlan Érzések mellyek benne [ti. a szívében] minden Órapertzen teremnek, — sejdíteni sem mertem volna, hogy azok benne lehetnek . . . Mint a’ szép Arany a Földrögben, eltakarva, befojtva, öszveelegyítve, úgy feküdtek, azok addig benne . . .” — ahogy tehát az első fázis tetőpontján Fanni, ama völgy „lakossa”-ként, a végtelent látta feltárulni maga körül, úgy látja most (szerelmi boldogsága csúcán) a végtelent feltárulni *önmagában*; szívéből újabb s újabb érzések „zúdulnak” „Rajjal” elő — „kifejtődnek Zúrzavarjokból” — s ő természetesen nem tudja, hiszen eddig sem tudta, mi rejlik még ott *bent*, egész lényét ez a belső, kifürkészhetetlen valóság — a szív — uralja. Az ellentéteknek ez a párhuzama nem a napló első harmadának Fanniával, hanem az önmagára eszmélő, a homályból kilépő Fanni alakjával alkot „rímet” — a regény kompozíciójában a végső ön-nemismerés bejelentése így Fanni intellektuális fejlődésének csúcsa, ahova a szerzői szándékok eredményeként nem csupán eljuthatott, hanem ahová el kellett jutnia. Ettől kezdve ugyanis ez a motívum eltűnik az elbeszélés szövetéből, nem azért, mert nincs rá tovább szükség, hanem azért, mert nincs folytatására lehetőség: a „nem esmérjük mi a’ magunk Szívét” belátása ugyanis nem más, mint az észnek („okosság”-nak, „szemesség”-nek) a szív érzéseivel szemben megmutatkozó teljes tehetetlenségének belátása — az „édes indulatai”-nak „szélvésze” által elsodort, a szív érzéseinek oly végtelenül kiszolgáltatott boldog lány itt, intellektusa tehetetlenségét konstatálja.

II. Fannitól azonban hamarosan elszakítják kedvesét (Kármán eközben bizalmasát, báró L-nét is eltávolítja mellőle), az egyedül maradt leányt egy „forró hideg” gyorsan ágynak dönti, és halála sem késlekedik soká. Természetes, irodalmi analógiák egész sora által kialakított olvasói reflex — s ugyanakkor hagyományos magyarázat —, hogy a hősnő pusztulásának okát a szeretetlenségnek a szerelmeseket egymástól elszakító világában lássuk s abban, hogy a hősnő ellenállóképtelen a világ által ráért szenvedésekkel szemben. E magyarázat felől nézve T-ai alakja legalábbis rejtélyesnek látszik: úgy sző szerelmes viszonyt Fannival, hogy a közöttük levő társadalmi és vagyoni különbségek közben még csak eszébe sem jutnak, viselkedése passzív és — kiváltképpen — férfiatlan. Ugyanakkor (tegyük hozzá) erkölcsi érzékével sincs minden rendben, hiszen az Uránia szerzőihez írott s a „hagyományokat” kísérő levelében egy szót sem ejt saját szerepéről, s nyoma sincs a lelkiismeretfurdalásnak, pedig Fannit — ezek szerint — végső soron mégiscsak miatta pusztította el a szeretetlenség világa. De a hőssel, illetve (mivel a keret az ő fikciója) a szerzővel szemben még komolyabb erkölcsi vád is szóbahozható, mert maga T-ai még csak nem is a szeretetlenség világát látja közvetlenül vétkesnek kedvese halálában, hanem éppen a „szeretetet”, azt a szenvedélyt, amelyet ő ébresztett és táplált felelőtlenül. Idézett levelének egyik mondata erre vonatkozóan félre érthetetlen utalást tartalmaz: „A fátum minket egymástól elszakasztott. Ezt egyedül el nem viselhettem, ő kít a szeretetlenség hidege meg nem emésztett, elhervadt a szeretet édes melege alatt.” Az utalás egyértelmű, Fanni eszerint nem az őt körülvevő társadalmi-emberi viszonyok áldozata, aki ellenállóképtelen volt a környezet által ráért szenvedésekkel szemben — a levél nem is győzi hangsúlyozni „heroismus”-át —, Fanni magával a szenvedéllyel szemben ellenállóképtelen, ahogy (valóban) a regény eddig követett, utolsó harmadáig sem a környezet morális pressziójával szemben megmutatkozó *gyengesége* állt az ábrázolás előterében, hanem szenzibilitásának egyre nyíltabban megmutatkozó *ereje*. Halála ezek szerint tehát a T-ai által felébresztett szenvedéllyel van közvetlen összefüggésben, a furcsán viselkedő T-ai-val, akinek erkölcsi érzéketlenségét természetesen a szerző számlájára kell írunk.

T-ait (s vele Kármánt) azonban éppen az a tény mentesíti, amelyet az idézett mondatban oly nyíltan bevallanak.

Mert a szerelmi szenvedélyt ugyan T-ai ébreszti fel, de ez a szenvedély — bármennyire is közrejátszik letisztulásában — semmiképpen sem azonosítható Fanni érzékenységével (így tehát azzal a móddal sem, *ahogyan* ő erre a szenvedélyre reagál), amelynek annyira végletes változhatási ismerheti fel magában önismereti útja végén. A szenzibilitás ugyanis Fanni személyi-

ségének eleve meglevő, mondhatni szubsztanciális eleme: a napló első és utolsó lapjait író leánynak csak helyzete és önismerete különbözik, amit végül felismer (felismerhet) önmagában, az valamilyen formában kezdetlől fogva adottsága volt, adottság, amelyen a felismerés sem változtat semmit. S ennek az érzékenységnak a talaján alakul olyanná, úgy „elemi erejű”-vé (Wéber Antal) a szerelmi szenvedély, hogy annak kielégületlenül maradt „édes melege” végül valóban elpusztíthatja őt.

De hogyan alakíthatja így a szerelmi érzést Fanni érzékenysége? Ez az érzékenység csak Fanni önismereti útja végén válik igazán láthatóvá, pontosabban: definiálhatóvá, itt diadal-maskodik nyíltan az „édes Indulat” szélvészé a lélek erői felett — csak hogy Fanni viselkedésében, ha más formákban is, de mindvégig jelen van ugyanez az érzékenység: az érzések, az indulatok mindvégig korlátozzák a hősnő intellektuális erőit s e korlátozottság járul hozzá közvetlenül a tragikus kifejelethez is.

1. Ez a korlátozottság — egyrészt — abban mutatkozik meg, hogy Fanniban (Fanni számára) már kezdetlől fogva hiányzik mindenfajta készség (lehetőség), amely egy előrelátó okosság kifejlődéséhez vezetne: a hősnő csak a jelenvalóban él, az időnek az a horizontja, amelyben életét elgondolja, minimális, az esélyek, a fenyegetések vagy remények számbavételére gondolatvilágában igen kevés, gyakorlatilag semmilyen tér nem jut. Már az első lapokon leírt szélsőséges hangulat- és vonzalomváltozások mutatják, hogy hangoltsága mennyire az adott, az egy pillanattól, a pillanat érzéseitől függ, de nem „számol” lehetőségeivel még akkor sem, mikor pedig már nyilvánvalóan várakozik, emlékszünk: teljesen bezárt sorsú barátnőjét is boldognak mondja azért, mert ő már ismeri a szerelem boldogságát, s 16 éves önmagát boldogtalannak, mert még nem: itt a türelmetlen vágy ereje borít minden távlatot homályba s szünteti meg Fanni számára az időt. De ő a barátnő életének példájából s oktatósaiból sem azt jegyzi meg, ami hosszabb távra szól — szerelmi fellángolásának nem látjuk semmiféle intellektuális kísérőmozzanátát: ő T-ai látványába lesz szerelmes, s szó sincs arról, hogy a szép fiatalember szellemi és erkölcsi, időtállóbb, „perspektivikus” értékei is hozzájárultak volna tüze, „édes Indulata” első s máris továbbfokozhatóan erejű fellobbanásához. A T-aihoz való kapcsolatában azután mindvégig ugyanez a magatartás jellemzi: mindig a pillanat érzései diktálják viselkedését, s ezen nem tud — még átmenetileg sem, egészen rövid távon sem — uralkodni: a pillanatnyi indulat mindig legyőzi benne az akart „szemesség”-et. Végül pontosan ez a jellegzetesség érvényesül a legdöntőbb időpontban is, mert ugyanígy nincs saját szerelmes érzéséhez és szerelmének sorsához intellektuális viszonya a búcsúzáskor sem, a jelenvaló nyomasztó szuggesztíója kiszorít minden más lehetőséget és reakciót — a jövő horizontján sem remények, sem lehetőségek nem derengenek fel, hiszen számára nincs is. jövő: az elválás tragikus pillanata rögtön az egész élet tragikus fordulatának jelenik meg. Pedig maga T-ai nincs annyira reménytelen pozícióban, a reménytelenséget nem is annyira a regénybeli tények, mint inkább Fanni minden, a jövőbeli esélynek még a kísértését is elhárító perspektívája sugallja nekünk — T-ai nézőpontjából tekintve ha nem is gyökeresen, de elég feltűnően változik a kép.

Mert igaz ugyan, hogy neki most nincs „jósága” és „rendes Állapota” s még (ahogy Fanni mondja) „messze van Elrendelésétől”, de azért vannak jelek, amelyek enyhítenek valamit e kedvezőtlen státuson. Hiszen aligha lehet csak egyszerű polgárfiú, ha az apja „kapitány” s ha őt meghívják Fanniék házához — nem biztos, hogy céltalanul, három lány van a családban — s ott egyértelmű sikert arat, aligha lehet annyira szegény a familiája, ha a fiatalember hónapokig csak társasági életet él s itt semmi hátrányos megkülönböztetésben nincs része, sőt; s valóban nem lehet oly „alacsony”, ha a tervbevetett házassághoz az ő apja engedélyét is meg kell nyerni; ugyanakkor Fanni apja annyira elzárkózó és mord, ha a fiatalok szerelmének tudomásulvétele után még engedélyt ad arra, hogy két hétig továbbra is együtt maradjanak. Azaz: a helyzet nyilván nem rózsás a fiatalok számára, de nem is teljesen és véglegesen reménytelen — elvégre az a bizonyos „elrendelés” mégiscsak létezik, T-ai előtt mégiscsak van valamilyen elletterv, jövőjére vonatkozó elképzelés, amelynek betöltését fontosnak tudja maga is: elválásukat szükségszerűségnek tartja, okként a személytelen „fátum”-ot említi s nem az atyai tiranniát, amelyet pedig más összefüggésben bőven szidalmaz. A regény (Fannin kívüli) világában egyébként — báró L-né története félreérthetetlenül sugallja — általában véve is van jelentősége az élet anyagi alapjainak. Mindez azonban közvetlenül csak T-ai megítélése szempontjából fontos, ő valóban „normálisan” viselkedik, s érthető, ha leveleiben csak Fanni magasztalása és a bánat szólal meg, és nem az utólagos lelkiismeretfurdalás — ami a történetben, különösen pedig a történet végkifejletében rendkívüli, az magának Fanninak a viselkedése: az ő részeről ugyanis egy mégoly perspektívátlan jövő is legfeljebb egy öngyilkosságot tenne érthetővé, de nem tenné okszerűvé a természetes és gyors halált a személyiség egész sajátos diszpozíciója nélkül.

2. Ez a diszpozíció pedig Fanni szélsőséges érzékenysége, ez nem engedi meg, hogy a szomorú jelenvalót — de bármilyen jelenvalót — a jövő elgondolható esélyeinek perspektívájá-

ban szemlélje, a *most* szomorúságára így, innen nem érkezhethet számára semmiféle enyhülés, intellektusa tehetetlen az azonnal kielégülni kívánó érzésekkel szemben: nemcsak a remény lehetőségeinek képtelenségére képtelen, de még a remény kísértéseire sem reagál — az elválás szükségképpen borítja árnyékba az egész életet.

Az érzékenység azonban nem csupán a reményt teszi lehetetlenné, hanem lehetlenné teszi Fanni számára a *felejtést* is.

A szerelmesek elválása után azt látjuk, hogy Fanni tehetetlen a továbbtűnt boldog pillanatok emlékeivel szemben, a búcsúzás utáni jelenvaló felett a lezárult (s végleg lezártnak tudott) boldogság hiánya uralkodik, az „édes Képzetek”-nek ellenfényében az élet kibíráhatatlanul sivárnak, kietlennek mutatkozik. A magára maradt Fanni elsősorban, mondhatni kizárólag elmúlt boldogságának képeivel viaskodik, naplója tele van annak a meddő, hasztalan küzdelemnek a jelzéseivel, amelyet ő a felejtésért folytat. A környezet üldözésének motívumai Fanni nagyon is befelé forduló attitűdjének tükrében háttérbe szorulnak, jellemző, hogy az I. részben a dörgőszavú, kegyetlen anya szidalmaira milyen hangsúlyosan *nem* reagál: minden reakció pusztán ama „édes Képzetek” távoztatására vonatkozik, amelyek — írja — csak azért jelennek meg oly „bájoló Szín”-ben, hogy szívét „emésszék” — az emberi környezet kegyetlensége szinte csak azért szólal meg, hogy feltűnővé váljék: Fanni mennyire nem *arra* figyel. A LII. részben szintén csak arról panaszkodik, hogy „Nem találok ötletet sohol . . .”, az LIII. részben pedig már kifejezetten ellenségesen kezeli az emlékezés kényszerét, „dühös Indulat”-nak nevezi s még a „szánakozó Isten” sem tud számára enyhületet nyújtani, hiszen ima közben is „közbelép az ő [ti. T-ai] Ábrázata és elragadja, tsak magának, egyedül tsak magának minden Érzésimet . . .” A LIV. részben azután újra feltűnik a „Kimilletlen anya” alakja, aki szidalmával „tódítja” keserveit, de ez valóban csak *tódítása* s nem *okozása* a keserveknek — hiszen Fanni a „Szerelem Betege” s már tudja, hogy annak a „Halottja” is lesz: . . . Ez a’ gyenge Kéz a’ Szerelem, a’ Kóporsóhoz vezet és megszabadít Kínzásaitoktól . . .” — azaz: Fanni itt mintegy szó szerint igazolja T-ai kísérőlevelének idézett megjegyzését, a szerző hősnője halálának okáról itt is, ott is (a kommentárban és a szövegben) egyformán nyilatkozik.

Csak e fontos és félreérthetetlen „definíció” után következik annak a „Szégyenvallás”-nak az epizódja, amelyben a társadalmi környezet nemcsak feltételként, hanem okszerűen is hozzájárul ahhoz, hogy Fanni „még kevés, hátralévő” erőt lerontsa — de fontos észrevennünk, hogy ez a jelenet nem Fanni állandó környezetében, hanem egy eddig még nem szerepelt, új környezetben, a „város”-ban, mondhatni a nagyvilágban zajlik le. E kiemelés keretében azután a konfrontáció is más szintre kerül, részben azért, mert a támadás nem csak Fannit éri (kiderül, hogy az ő rossz híre árt testvéreinek, jóhíruknek, szerencsésüknek), s ugyanakkor a hősnő erkölcsiségét itt hangsúlyozottan egy konzervatív keresztényi erkölcs nézőpontjából, tehát világnézeti szinten kritizálják meg. S bár a „hagyományok”-ban található reminiscenciákról s idézetekről máskor ejtünk majd szót, arra már most kell utalni, hogy Fanni — a szerző — a halálról csak így, L-né ellenében („ki oly híres Ajtatosságáról”) idézheti Lessinget; a mondat („Nem, nem az a rettentő Váz ez, mint a’ hogy ötlet nékünk festik, Egy szép és kedves Ifjú, a’ ki barátságosan által vezet innen, a’ Keservek között a’ Nyugodalomra”) látnivalóan a német klasszika egyik legfontosabb művének, a Goethéé, de — mint Szauder József kimutatta — a mi Kazinczynkra is hatást gyakorló *Wie den Alten den Tod gebildet* alapgondolatát tartalmazza. Mindenesetre ez a LV. rész kiemelt epizód Fanni tragédiájában, amely szerzői beszúrásnak tetszik — a leány sorsa közvetlenül valójában nem a környezet üldözésének eredményeként, hanem az érzékenység, itt már a felejteni nem tudás „dühös indulata”-ként jelentkező érzékenység eredményeként teljesedik be, hiszen állandó környezetében Fanni — mint eddig — továbbra is a „hasztalan Vágyódások”-tól szenved, a „Tündérképektől elámitott Szív” nyög benne (LVI.), az utolsó feljegyzéseket bevezető, egészen rövid LX. rész is változatlanul a felejteni nem tudás kényszerét panaszolja és semmi mást: „Elfelejteni . . . Lehet é elfelejteni? . . . Miért nem tudok én elfelejteni?”

Fanni tehát érzékeny (azaz: indulatai, érzelmei uralkodnak okossága felett), s éppen az érzékenység teszi lehetlenné számára a menekülés két lehetőségének, a *reménykedés* és a *felejtés* képességének birtoklását. Az elválás fájdalma így — a reményre való képesség nélkül — eleve megsokszorozott fájdalom volt, amelyet azután nem csökkenthet — a felejtésre való képesség hiányában — az idő, intenzitása a továbbiakban is állandó marad, s ez végül is felőrli, okszerűen örli fel a személyiség erőt. Az érzékenység — az ő esetében — végzetserűen vezet el a halálhoz, Fanni érzékenységének, azaz: alkatának, tehát: a természetnek az áldozata, alakja és sorsa éppen azért érdekes, mert egy bizonyos fajta *végzet* ereje sodorja a halálba. Ez az egyszerű és bájos, hétköznapi tetsző vidéki nemeslány valójában a természet rendkívüli szülőtte, csodálatos, de ugyanakkor torz lény is; hiszen lelki élete — minden szépsége és gazdagsága ellenére — redukált lelkiélet, van benne valami *vegetatív* vonás, úgy, olyan védtelenül és olyan szükségyszerűséggel „hervad el” (T-ai szavai), mint egy szép növény, amelyet megfosztottak táptalajától, azoknak a virágoknak sorsa éri el, amelyekről a T-ai által a XL. részben

oly érzelmesen felolvasott Gessner-részletekben esik szó, de — s ugyancsak aligha teljesen véletlenül — ugyanebből az asszociációs körből kölcsönzi maga Fanni is a kifejezéseket saját, közlegő elmúlásának jellemzésére. (LXI.)

*

Úgy véljük, hogy Kármán hősnőjének még nem annyira a társadalomhoz, hanem elsősorban a természethez van köze, nem típus, hanem az „érzékeny ember” archetipusa — a művet tehát nem az egyébként is (Wéber Antal kifejezéseit használva) „óvatosan” és „háttérben” szerepeltetett társadalomkritikája, hanem az érzékenységek a hősnőben megtestesített — s elsősorban filozófiai — problémája felől helyes megközelíteni.

S itt legalábbis utalnunk kell arra, hogy ez a kérdés a szerző tisztán elméleti jellegű problémája is volt. Mert bár „eszmei életrajzát” a maga egészében aligha lehet ma már rekonstruálni, félreérthetetlen jelzések utalnak arra, hogy az érzékenység (valójában: az ember szenzualista, sőt, materialista felfogásának) kérdésköre mélyen foglalkoztatta Kármánt — az ő „hagyományai”-ban a lázadó elsajátításának a dokumentumaival éppenúgy találkozunk, mint a meghaladás érdekében folytatott gondolkodói küzdelemnek jelzéseivel. Feltehető, hogy a lázadás gesztusai a korábbiak, az az agresszív s a hagyományos morál elleni támadás hevületében még a cinizmustól sem mentes hang, amely a *Das philosophische Testament*-ban szólal meg, amelyben, akár maga írta, akár másolta, akár (ami a legvalószínűbb) olvasmány- emlékei alapján állította össze, a tétel, hogy tehát az ember végtelenen érzéki, indulatainak, ösztöneinek alávetett lény, éles és egyértelmű kifejtést kap. „Az ember tulajdonképpen oly kevésbé szellem vagy lélek, hogy minden idők mindentudó pszichológjai csak szánakoznunk kell. Bárhol látjuk működését, mindenütt az érzékiség működik” — írja szinte La Mettrie tónusában, s e redukciós szemlélettel szervesen függ össze a boldogságnak egy cinikus felfogása (akkor megállapodott az ember, ha „érzékei eltompulnak fájdalom és bánat iránt, ha minden megörövezteteti s semmi sem keseríti, ha mindig élvez és a lehető legkevesebbet gondolkodik”), s az is, hogy úgy látja: sorsunk felett a vak esetlegesség uralkodik („ha ember arra van teremtve, hogy mint a vak puszta véletlenre tapogasson az élet sötétjén keresztül”); a „világban élés mesterségé”-nek titka sem tartalmaz semmiféle erkölcsi meggondolást, a színlelés a fontos itt csupán: „Öszinteség és nyíltszívűség a legbiztosabb ismertető jelei az emberi életben való újoncnak.”

A *filozófiai végrendelet* azonban a fiatal író csak egy (s feltehetően korai) lázadó pillanatának termékeként s korántsem végleges álláspontként fogható fel, hiszen más írásai — mint pl. a *Reflexionen zur praktischen Philosophie* című vázlat — éppen e végletes álláspont meghaladásának igényével készültek, bár ez utóbbiban elég nehéz pozícióból (az érteleme pusztán a „szókás”-sal szeresheti meg az uralmat az akarat felett), de mégis az „értelmes akarat” létét és esélyeit akarja bebizonyítani a „gyorsabban és elevebben ható” érzékiekkel szemben, amelyek bennünk az állatokkal közösek. Azaz: az embernek saját szenszibilitásától való függősége érvényben marad, de itt már küszködik vele, *vele* küszködik — mintha csak Fanni számára keresné a lehetőségeket. A *Reflexionen*-t kísérő (s egy C — — — y betűjelű ismeretlen baráthoz szóló) levélből is kiteszik, hogy mennyire foglalkoztatta a téma, a felsejülő ellentmondás (a vázlatot azért vetette papírra, hogy önmaga számára is tisztázza a kérdést, ugyanakkor egy részletesebb áttekintés kivonatának állítja be) éppenúgy árulkodik a gondolkodói bizonytalanságról, mint arról, hogy mi körül forognak a gondolatok: e levél is érzékelteti a problémakör Kármán számára érvényes súlyát s azt, hogy Kármán, a szenzualizmus kései osztrák követőinek, Zimmermann és Zissman műveit buzgón jegyzetelő Kármán éppenúgy elfogad lényeges konzekvenciákat, ahogy másokon már túl szeretne lépni. A bár az itt logikusan felmerülő kérdésre — hogy ti. ez a gondolkodói helyzet milyen mértékben volt jelen az életpálya egészében — adatok hiányában nem lehet ugyan válasszolni — a *Fanni hagyományai* létrejöttében (az elmondottak alapján) nyilván joggal mutathatunk rá e sajátos gondolkodói helyzet ihlető hatására, hiszen a regény tükrözi ezt a szituációt. A „hagyományok”-ban kifejezésre jut, hogy miért maradnak érvényesek az emberről való szenzualista-materialista felfogás elemei, de kifejezésre jut az is, hogy miért nyugtalanító igazságok ezek. Az indultai szélvészében vergődő Fanni kétségkívül ideális jelenség a durva, érzéketlen emberi környezettel szemben, szenvedélyének intenzitása és tisztasága szinte ragyog a „szeretetlenség” világának sötét háttére előtt, mégis: érzékenysége védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őt, s ha nem is betegségként, de mindenképpen a személyiséget életképtelenségre kártható korlátotként mutatkozik meg. Ily módon a regényben egy *ideál távolyításának* gesztusát látjuk, azaz — utalva a szakirodalomban már többször is felvetett kérdésre — Kármánnak a hősnő érzelmességéhez való viszonya nem egynemű, hanem két ellentétes álláspontot egyesítő

viszony. Ami azt jelenti, hogy a regény eszmétörténeti háttérében egy olyan gondolkodói magatartás körvonalai rajzolódnak ki, amelyhez hasonló az 1770-es évek Bessenyeijénél, 1810 körül pedig a filozófiai kivonatait készítő Kőlcseynél figyelhetünk meg.

Biró Ferenc

t életmondatok a magyar költészetben Csokonaitól József Attiláig

1. *Expanzív és felfogó személyesség*

Petőfi Sándor és Arany János költészetét sok ízben állították szembe úgy, mint alanyi és tárgyi, szubjektív és objektív költészetet. Horváth János ezen a szembeállításon kívül expanzív — felfogó személyiségről beszél, így jellemzi kettejük alkotásmódját: „Petőfié minden téren: a cselekvő, expanzív személyesség, Aranyé minden téren: a felfogó személyesség.”¹ Az expanzív személyesség nemcsak Petőfire, hanem többi költőnkre is jellemző lehet; dolgozatomban ennek mérésére teszek kísérletet, amire egy stilisztikai forma, az ítéletmondat különösen alkalmasnak látszott.

2. *Ítéletmondat*

Ítéletmondatnak nevezzük a főnévi, melléknévi, névmási és mellékmondati állítmányú mondatokat.

3. *Értéktétele*

Willis Moore *The Languages of Values* c. cikkében, amelynek értéknyelvi elemzését dolgozatomban felhasználom, úgy határozza meg az értéksituációt, mint olyan szituációt, „amelyben egy organizmus érzelmileg függő viszonyban van tapasztalatának tárgyától”.² Ez az „érzelmi függőség”, pontosabban „affektív függőség” úgy értelmezendő, mint egy állandóan meglévő olyan diszpozíció, hogy valamely organizmus tapasztalatának egyik tárgyát, ha megjelenik vagy eszébe jut, igyenlje, illetve, negatív értéksituáció esetében, elvesse. Azokat a kijelentéseket, amelyek ilyen diszpozíció meglétét jelentik, értéktételnek nevezzük.

4. *Ítéletmondat és értéktétele összefüggése költői szövegekben*

Moore idézett cikke szerint az egy tárgyról mondott kijelentések sorba állíthatók aszerint, hogy a tárgyhoz vagy a kijelentő szubjektumhoz vannak közelebb, és az utóbbiak az értéknyelvi. Egy példát is ad az objektumhoz közelebb álló, értékeléstől mentes állításoktól a szubjektumhoz közelebb álló, azaz már értékelő, de egymással folyamatos sort alkotó mondatokra:

a kandiscukorról a következőket lehet állítani:

„Itt van valami.
Ez a tárgy nagyobb, mint az.
Ez a rúd barna.
Édes.
Jó.
Mmm . . .”³

Ebben a folyamatos sorban sehol sem lehet határvonalat húzni a kétféle mondat között; Moore szerint: „az »ez édes« és »ez barna« közötti eltérést nem úgy érzékeljük, mint valamely szakadék áthidalását, inkább, mint ugyanazon a vonalon való folyamatos továbbsúszást”.⁴

A fentiekből következik, hogy nehéz eldönteni, mit tartsunk már értéktételnek, és mit ne tartsunk még annak. Az „affektív függőség” alapján mégis feltételezhetjük, hogy költői szövegekben minden mondat értéktétele, hiszen nem lehetséges versnek, de még elbeszélő

¹ HORVÁTH János: Tanulmányok. Bp. 1956. 436.

² Ray LEPLEY ed.: *The Language of Value*. New York 1957. 10.

³ LEPLEY ed. i. m. 12.

⁴ LEPLEY ed. i. m. 12.

alkotásnak sem olyan része, amely affektív függőség nélkül való. Különszakítva például objektív, tárgyi; ítéletmondatnak tűnhetik a következő Petőfi-idézet:

„Síkos a hó”.

Azonban az utána következő állítások:

„szalad a szán,
Ésketőre viszik babám” (Petőfi Sándor Ö. M. I. 53.)

ezt a tárgyi mondatot is feltöltik értéktartalommal, és voltaképpen ez az értéktartalom adja csak meg az idézett ítéletmondát értelmét; más szóval, csak ezekből a mondatokból tudjuk meg, miért írta vagy mondta a költő az elsőt.

Másfajta értékítélet, de szintén értékítélet a következő mondat:

„Átlátszó kék volt a felhőtlen ég”. (Petőfi Sándor Ö. M. II. 15.)

Ebben a mondatban a „kék ég”-nek nincsen sem gyakorlati, sem elméleti jelentése, csak a meghatározott értelemben vett értékjelentése.

Feltételezve tehát, hogy költői szövegben nincs olyan mondat, amelynek ne lenne értékvonatkozása, azt is feltételezhetjük, hogy itt minden ítéletmondát értékítélet is, kisebb vagy nagyobb mértékben. Az értékítélet ítéletmondatot „x jó” mondatnak nevezzük.

5. Az „x jó” mondat jelentése

Moore cikke szerint a szubjektum — objektum vonalon kívül még egy dimenzió van, amely az értékszituációban felsorolható mondatok sorába bekapcsolódik, a szociális dimenzió:

„Szeretem a kandiscukrot.
Szeretjük a kandiscukrot.
A kandiscukor jó.”⁵

„Az »x jó« mondat objektívebben hangzik, mint a »szeretem x-et« mondat, de azzal a céllal használatos, hogy kifejezésre juttassák vele többek, mindenki egyetértését abban, hogy »szeretem x-et«, egy olyan mondatfajta révén, amely a mondott tengelynek az objektum végéhez közel eső részén szokásos, ahol a mindenki egyetértése a leggyakoribb.”⁶

Idáig volt velünk Willis Moore. A mindenki, többek egyetértése, amely a „szeretem x-et” állítást „x jó” állítássá teszi, sok szövegösszefüggésben igazolható. Például: „az azáleának a tőzeföld jó” — ezt az állítást azzal lehet igazolni, ha több azáleán kipróbálják és azt tapasztalják, hogy az azáleák virulnak a tőzeföldben. „A Balatonnál a 30 fokos meleg jó” — mindenki, többek egyetértését ebben az állításban úgy lehet ellenőrizni, ha sokakat megkérdezzük, szeretik-e a 30 fokos meleget a Balatonnál.

Az „x jó” állítás éppen, mivel mindenki, ill. többek abban való egyetértését tartalmazza, hogy „szeretem x-et”, vitára is szólít. Ha valaki azt állítja, „szeretek kandiscukrot lopni” — lehet, hogy az illetőnek effajta preferenciáját igyekeznünk kell megváltoztatni, maga az állítás azonban nem vitatható. Ha viszont az illető azt állítja: „kandiscukrot lopni jó”, maga az állítás vitatható.

Visszatérve az előbbi példára, „a Balatonnál a 30 fokos meleg jó” is vitára készítheti azokat, akik a 30 fokos meleget sokallják, míg viszont nincs mit vitatkozni azzal az emberrel, aki azt állítja, hogy „a Balatonnál a 30 fokos meleget szeretem”.

Foglaljuk össze, amire Willis Moore megállapításából kiindulva jutottunk:

a az „x jó” mondatnak az a jelentéseleme, hogy nem egy, hanem több organizmusra vonatkozik, nem beszélő élőlényeken több kísérlettel, beszélő lények között pedig véleménykutatással is ellenőrizhető,

b az „x jó” mondat, a „szeretem x-et” mondattal szemben, vitára készíthet, mert a „szeretem x-et” mondat egy embernek x-szel szembeni preferenciáját csak önmagára korlátozza, míg az „x jó” mondat ugyanezt a preferenciát egy bizonytalan nagyságú csoportra terjeszti ki, amely csoport tagjának a mondatot halló ember vagy elismeri magát, vagy nem; ha nem: tiltakozik.

Költői szövegben az „x jó” mondat státusa megváltozik. Ha a költő „x jó” mondatot ír le, akkor:

⁵ LEPLEY ed. I. m. 14.

⁶ LEPLEY ed. I. m. 13.

a nem tart előzőleg közvéleménykutatást, illetve, ha nagyon is sok ember véleményét meghallgatta is és nagyon sok ember írását elolvasta is, mielőtt az illető „x jó” mondatot leírta, a „közvéleménykutatás”-t nem közli, valószínűleg nem is tudná közölni,

b a költői szöveg természeténél fogva, a társadalomban, az egyéb szövegek között elfoglalt helyénél fogva senki sem várja el és nem is várhatja el a költőtől, hogy „x jó” mondatának „többek egyetértése” elemét közvéleménykutatással igazolja,

c a költői szöveggel szemben a — legalábbis az olvasós időtartamára szóló — teljes befogadás alapvető feltétele a megértésnek, a benne foglalt egyes állításokkal vitatkozni nem lehet, tehát, legalábbis az olvasás időtartamára, minden olvasó az „x jó” mondattal szembekerülve, esetleg örömmel, de mindenesetre kénytelen magát azon csoport tagjának tekinteni, akik „x”-et szeretik, amely csoportot egyedül a beszélő, vagyis a költő teremtett meg.

Így tehát a költői szövegben szereplő „x jó” mondattal a költő átruházza, kiterjeszti egyéni értékattitűdjét legalábbis minden olvasójára, de náluk is többre, arra a bizonytalan nagyságú csoportra, akiknek a nevében ítél: önkiterjesztő, expanzív értékmagatartás.

6. Az ítéletmondatok előfordulási aránya mint az expanzivitás mértéke

Az önkiterjesztő értékmagatartásnak más, ismert költői nyelvi megnyilvánulásai is vannak, nemcsak az „x jó” mondat, illetve a költői ítéletmondat. Ilyen például, amikor a megszemélyesítés nem jellemzi a megszemélyesített tárgyat, hanem a költő direkt módon átviszi valamely attitűdjét a tárgyra, például:

Még a nap sem süt itt úgy, mint máshol;
Bágyadtabb sugára,
Mintha szánakozva tekintene
Ez árva csárdára. (Petőfi: *Kutyakaparó*. Hét évsz. I. 1177.)

(Ugyanezt nem mondhatjuk el a következő megszemélyesítésről:

A tölgyek alatt
Im meglep az alkony,
Hűsebb fuvalat
Zörög át a parkon
Felhők szeme rebben
Haza sietek (Arany: *A tölgyek alatt*. Összes I. 346.)

Az expanzív megszemélyesítés és a többi hasonló stílusjegy azonban természetesen nehezen volna számolható, és arra semmi esetre sem alkalmas, hogy számszerű összehasonlítást tegyünk az egyes költők között. Az ítéletmondat viszont rövid és gyakori forma, s így alkalmas az expanzivitás mérésére.

Megszámolva a *Hét évszázad magyar versei*-ben Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Vajda János, Ady Endre, Juhász Gyula, Tóth Árpád és József Attila lírai költeményeinek ítéletmondatait, és a kapott számot mindenütt az időbeli szöveghosszúsághoz, azaz a szótagszámhoz mérve, a következő eredményeket kaptam:

	Az ítéletmon- datok száma	A szótagok száma	Előfordulási arányszám
Csokonai V. M.	274	27 502	0,0096
Berzsenyi D.	93	10 925	0,0085
Kölcsey F.	88	6 179	0,0142
Vörösmarty M.	340	16 232	0,0209
Petőfi S.	712	42 640	0,0169
Arany J.	416	29 037	0,0143
Vajda J.	295	16 328	0,0180
Ady E.	602	30 037	0,0200
Juhász Gy.	109	6 366	0,0170
Tóth Á.	199	12 432	0,0160
József A.	405	28 491	0,0163

KONTROLL:

	Az ítélet- mondatok száma	A szótagok száma	Arányszám
Népszabadság 1972. nov. 15.	193	46 852	0,00412
Magyar Nemzet 1972. nov. 15.	214	53 644	0,00398

a *Megjegyzések*

Statisztikám legfőbb pontatlansága: nem az illető költők összes műveit, hanem csak a *Hét évszázad magyar versei* c. antológiát vettem alapul.

Az ítéletmondatok megszámlálásánál az egycentrumú (állítmány) mondatzsemléletet fogadtam el, tehát két ítéletmondathoz számoltam az olyan mondatot, amelyben egy alany és két névszói állítmány van, viszont egy ítéletmondathoz számoltam az olyat, amelyben két alany és egy névszói állítmány van.

Igyekeztem csak lírai verseket vizsgálni, tehát kihagytam például a *Szép Ilonká-t*, a *Csoknái-t*, és Aranyának minden balladáját.

Petőfi Sándor tagmondatai átlagosan valamivel hosszabbak, mint Aranyéi (9,72 szótag és 7, 82 szótag), így ha az ítéletmondatok előfordulási arányát nem ítéletmondathoz, hanem ítéletmondathoz számolom, a kettőjük ítéletmondathoz aránya közötti különbség jóval nagyobb:

Petőfi S.: 0,16 427

Arany J.: 0,11 182

Az ítéletmondatok azonban legalább annyira szembesítendőek lennének a jelzős szerkezetekkel, mint az igei állítmányú mondatokkal, ezért a mondatok számával való osztás nem látszott célravezetőnek. Az ítéletmondathoz/szótagszám aránnyal az ítéletmondatok számát egyszerűen az időhöz viszonyítottam: ez a szám azt fejezi ki, hogy meghatározott ideig hangzó szövegben hányszor fordul elő az ítéletmondathoz-forma. Ennek a modellnek a használata azért lehetséges, mert az ítéletmondathoz ugyan elég gyakori jelenség, de nem annyira gyakori, hogy ne lehetne pontszerűen felfogni: az ítéletmondathoz szótagszáma az összes szótagszámnak mintegy 10–20 százalékát teszi ki.

Esetleg kapcsolatba hozható az ítéletmondathoz aránnyal a VAR (melléknév—ige arány,⁷ mert az ítéletmondathoz arányban névszói, így többek között melléknévi állítmányú mondatok szöveghosszához képesti arányát mértük. Felmerülhet az a kérdés, hogy az ítéletmondathoz arány nem helyettesíthető-e a VAR-al. Ha így volna, akkor sorrendben minél nagyobb az ítéletmondathoz arány, annál kisebbnek kell lennie a VAR-nak,

$$\text{hiszen VAR} = \frac{\text{igék}}{\text{melléknévek}}$$

$$\text{ítéletmondathoz arány} = \frac{\text{állítmányi melléknévek}}{\text{szöveghosszúság}}$$

Vagyis egyik helyen a melléknév osztó, a másik helyen osztandó. Ez két költőre, Vörösmarty Mihályra és Arany Jánosra nem vált be, mert Vörösmarty-nál az ítéletmondathoz arány és a VAR egyaránt nagyobb, mint Arany-nál:

	Ítéletmondathoz arány	VAR
Vörösmarty	0,0209	1,247
Arany	0,0143	1,071

⁷L. DOLEZEL—R. W. BAILEY: *Statistics and Style*. New York 1969. 57.

Magyarázat: Arany János több jelzőt használ, mint Vörösmarty Mihály, és így összesen több melléknevet.

Felmerülhet még az a kétség is ezzel a statisztikával kapcsolatban, hogy a számok túlságosan kicsik, és így a különbségek is. Azonban egy másik, durvább statisztika szerint, ahol a szöveg hosszúságot csak az elolvasott sorok számával mértem, nagyjából ugyanaz a sorrend alakult ki a 11 költő között, mint az ítéletmondat/szótagszám statisztikában:

	Az ítéletmondatok száma	A sorok száma	Arányszám
Csokonai V. M.	274	3103	0,088
Berzsenyi D.	93	1104	0,084
Kölcsey F.	88	774	0,113
Vörösmarty M.	340	2185	0,155
Petőfi S.	712	4835	0,147
Arany J.	416	3313	0,125
Vajda J.	295	1838	0,160
Ady E.	602	3577	0,168
Juhász Gy.	109	635	0,170
Tóth Á.	199	1366	0,145
József A.	465	3459	0,134

b Értékelés

Nézzük újra az Ítéletmondat/szótagszám táblázatot. A felmérésből kitűnik, hogy Petőfi lírájának expanzivitása, ítéletmondatokban mérve, valóban nagyobb, mint Aranyé. Az is nyilvánvaló, hogy ez a nagyobb expanzivitás nem egyedül Petőfi lírájának tulajdonsága, hanem Csokonaihoz és Berzsenyihez képest Kölcsey, majd pedig, és főképpen, Vörösmarty lírájának is, vagyis általában a romantikus költők lírájának; és ez megfelel annak, amivel a romantikus költészetet már régóta jellemzik: a romantikus költő úgy teremti meg alkotásának egységét, hogy személyiségét direkt módon kiterjeszti mindenre és mindenkire, illetve személyiségébe mindent és mindenkit belefoglal.⁸

Arany János lírájában az ítéletmondatokkal mért expanzivitás elődeihez képest megcsökken, majd Vajdánál és Adynál, akik a romantika újraéledését hozták, az önkiterjesztő érték-magatartás tekintetében legalábbis („én nem költőnek, de Mindennek jöttem”) ismét felszökik, Adynál újra eléri Vörösmarty szintjét. Ady után: Juhász Gyula és Tóth Árpád lírájában fokozatosan csökken, József Attila lírájában átlagában Tóth Árpádéhoz képest egészen kis, 3 tízezrednyi emelkedést mutat.

7. Felfogó személyesség

Az eddig jellemzett kiterjesztő-befoglaló érték-magatartásnak az ellenpólusa az lehet, amikor a beszélő mintegy a tárgyakat szólaltatja meg vagy cselekedtetni, az értékeket a tárgyakból fakadóan tünteti fel.

Az értékhelyzet ezen viszonylatának egészen köznapi nyelvi kifejeződései vannak. Az „x szép” ítéletmondat igei állítmányú megfelelője például a magyarban: „x tetszik (nekem)”. Hasonlóképpen: „A kandiscukor jó” — „A kandiscukor ízlik (nekem)”. Ezek azonban már megkövesült, nyelvtanivá vált kifejezésformák, mint ilyenek, véletlenszerűek is, és külön

⁸ Sören KIERKEGAARD: Über den Begriff der Ironie... München—Berlin 1929. 237.

A statisztikák és az idézetek forrásait:

Hét évszázad magyar versei. Bp. 1966. — Ady Endre összes versei. Bp. 1969. — Arany János összes művei. Bp. 1951. — Berzsenyi Dániel összes művei. Bp. 1968. — Csokonai Vitéz Mihály összes versei. Bp. 1967. — József Attila összes versei. Bp. 1962. — Juhász Gyula összes művei. Bp. 1963. — Kölcsey Ferenc összes művei. Bp. 1960. — Petőfi Sándor összes művei. Bp. 1951. — Tóth Árpád összes művei. Bp. 1964. — Vajda János összes művei. Bp. 1969. — Vörösmarty Mihály összes művei, Bp. 1960.

figyelmet kell szentelnünk a formának ahhoz, hogy felfedezzük az állításban az értékelt tárgy eredetileg cselekvőnek, aktívnek és az értékelő szubjektum eredetileg tárgyinak, passzívnek feltüntetett szerepét.

Ha a beszélő hatékonyan akarja érzékeltetni az értékelt tárgy aktív, az értékelő szubjektum passzív szerepét, ezeknél újabb, kevésbé megkövesült formákhoz folyamodik. Az áttekintett lírai anyagban (különösen Csokonai, Berzsenyi, Arany összes versei) jó néhány olyan megszemélyesítés fordul elő, amelyekben a „megszemélyesítés” elem olyan hagyományos, közkeletű, hogy az igei állítmány voltaképpen nem a megszemélyesítést szolgálja, hanem főképp azt, hogy az értékelés ne ítéletmondattal történjék, tehát az értékelő fél ne cselekvőként, hanem befogadóként, „felfogóként” szerepeljen, és az értékelt tárgy szerepeljen aktívként, cselekvőként. Például:

Rózsaszínnel játszadoznak

Két viritó arcaid (Csokonai: *Egy rózsához*, Összes I. 163.)

(ahelyett, hogy: arcod rózsaszín)

Rózsaszínekkel hímezed

A sír gyászos környékét (Berzsenyi: *A múzsához*, Összes 49.)

(ahelyett, hogy pl.: a sír gyászos környéke boldogabb tőled)

Te játszol szívárványszínbén

Sűrű harmatkönnyeimben (Arany: *A vigasztaló*, Összes I. 202.)

(ahelyett, hogy „szívárványszínű vagy”, vagy „olyan vagy, mint a szívárvány”)

És az erdő bokros útján

Bekanyarul egymaga,

Hol feketén leskelődik

Már felé az éjszaka (Arany: *A gyermek és a szívárvány*, Összes I. 141.)

(ahelyett, hogy „az éjszaka fekete”)

Ellenpélda:

De a kocsmá bezzeg hangos! (Petőfi: *Falu végén kurta kocsmá*, Összes II. 239.)

(ahelyett, hogy „a kocsmában vigadnak” stb., pedig a pillanatnyi hangjelenségeknek az igei kifejezése a szokásosabb.)

Az „x jó” mondatok arányával jellemzett költői értékmagatartásnak ez az ellenpólusa észrevehetően, érezhetően létezik. Azok a költők, akiknél az ítéletmondatok arányszáma viszonylag kicsi volt: Csokonai, Berzsenyi, Arany, kerültek is az ítéletmondatokat, olyanféle megszemélyesítésekkel, mint „Rózsaszínnel játszadoznak Két viritó arcaid”, az értékelt tárgyat téve meg ilyen módon cselekvőnek, hatónak, az értékelő szubjektumot a hatás tárgyának. Erről a jelenségről egészében véve nem lehet pontos felmérést készíteni, mert nehezen dönthető el minden egyes esetben, mely megszemélyesítések tartoznak ide. Ezért ennek csak egy kis, pontosan körülhatárolható részjelenségét vizsgáltam. A *statikus fény-eseményekkel kapcsolatos megállapításokat* általában közkeletűbb melléknévi állítmánnyal kifejezni, mint igével: „az ég kék”, „a levelek pirosak”, „az árnyék sötét”. De lehetséges igei kifejezésük is: „az ég kéklik”, „a levelek piroslanak”, „az árnyék sötétlik”. Mivel ezek speciális jelentésük következtében eléggé ritkán előforduló mondatok, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Vajda, Ady, Juhász, Tóth, József összes lírai verseit végig kellett nézni ahhoz, hogy statisztikát lehessen róluk készíteni. Az eredmény a következő volt:

	A „kéklik” stb. állítmányú mondatok száma	A szószáma	Arányszám
Csokonai	9	5 978	0,00150
Berzsenyi	12	3 943	0,00304
Kölcsey	3	2 283	0,00131
Vörösmarty	3	5 723	0,00052
Petőfi	5	20 051	0,00024
Arany	15	10 304	0,00145
Vajda	—		0
Ady	6	21 940	0,00027
Juhász	28	19 823	0,00141
Tóth	17	6 904	0,00246
József	22	10 606	0,00208

a A felmérésben a következő igei állítmányok szerepelnek:

Csokonai: fejrlik (2-szer), piroslik (1-szer), kékelik (1-szer), sötétül (1-szer), bársonyollik, ékeskedik, tavaszlik („tavaszlott étem bimbója”), fénylik,

Berzsenyi: pirosodik, pirul, feketedik, setétedik, borong (2-szer), fénylik, árnyékozik (2-szer), diszlik, tüzelg,

Kölcsey: piroslik, setétlik, borong,

Vörösmarty: piroslik, fehérlik, hajnalik („Vagy Emmi rózsaképe Hajnalik ott”),

Petőfi: piroslik (3-szor), pirul, zöldül,

Arany: fehérlik (4-szer), kéklik, kékül, zöldell, zöldül, feketül, sötétlik, sötétül, borong, sárgul, fénylik, világol,

Ady: piroslik (2-szer), világol, fénylik,

Juhász: szürkél, szürkül (3-szor), kéklik (3-szor), kékül, piroslik (2-szer), bíborlik, zöldel, fehérlik, feketéllik, fénylik (7-szer), világol (5-ször), borong, sötétlik,

Tóth: aranylik (2-szer), kéklik, kékel, kékül, pirul, barnul, feketül (3-szor), világol (3-szor), borong, fénylik,

József: piroslik (4-szer), zöldel (4-szer), fehérlik (2-szer), feketéllik, feketül, fénylik (5-ször), fényesül, világlik, borong (2-szer).

A statisztikába felvett igei állítmányok pozitív kritériuma az volt, hogy statikus fényjelenségeket jelentsenek; a kizáróelv az volt, hogy nem vettem fel olyan igét, amelynek nincs melléknévi megfelelője, csak igenévi (pl. tündöklök).

A „sötétül”, „pirosul”, „zöldül” stb. alakokat természetesen csak akkor vettem fel, ha nem „sötétre, pirosra, zöldre válik”, hanem „sötét, piros, zöld” jelentéssel szerepeltek.

A „borong” igét akkor vettem fel, ha „sötét” jelentéssel szerepelt, „buslakodik” jelentéssel nem.

Ez a második felmérés csak nagyon pontatlan képet ad, mivel: egy nagyobb jelenségnek kis részjelenségét mértem, amely egyéb tényezőktől is függhet, pl. mennyire használ színeket egy költő, mennyire inkább formákat vagy hangokat,

a vizsgált részjelenség igen kis gyakoriságú, továbbá a második felmérésben nem szótagszámokkal, csak sorszámokkal osztottam.

b A 7. pontban kifejtettek szerint, minél nagyobb volt az ítéletmondatok előfordulási aránya, annál kisebbnek kellett lennie, legalább nagyjából, a „kéklik, fénylik” állítmányú mondatok arányának. Ha az arányszámokat ennek megfelelően nagyságrendbe állítjuk, a következő két sorrend alakul ki:

Ítéletmondat-arány (mondat/szótagszám)		A „kéklik, fehérlik” állítmányú mondatok aránya (mondat/sorszám)	
1. Vörösmarty	0,0209	1. Vajda	
2. Ady	0,0200	2. Petőfi	0,00024
3. Vajda	0,0180	3. Ady	0,00027
4. Juhász	0,0170	4. Vörösmarty	0,00052
5. Petőfi	0,0169	5. Kölcsey	0,00131
6. József	0,0163	6. Juhász	0,00141
7. Tóth	0,0160	7. Arany	0,00145
8. Arany	0,0143	8. Csokonai	0,00150
9. Kölcsey	0,0142	9. József	0,00208
10. Csokonai	0,0096	10. Tóth	0,00246
11. Berzsenyi	0,0085	11. Berzsenyi	0,00305

A felmérés minden pontatlansága ellenére, hipotézisünk tendenciájában teljesült: négy esetben van 3 helynyi, egy esetben 4 helynyi eltolódás.

8. Összegezés

a Dolgozatomban egy jelentéstanilag elemzett stilisztikai forma, az ítéletmondat előfordulási arányával számszerűleg igazoltam, hogy Petőfi Sándor lírája expanzívabb, mint Arany Jánosé.

b Felmérésem azt is megmutatja, hogy ez az expanzivitás nem egyedül Petőfi költészetére jellemző, hanem általában a romantikusokéra: elődeihez képest Kölcseyére is, majd, nagymértékben, Vörösmartyéra, továbbá Arany után újra jellemző a magyar romantikus hagyomány folytatóinak költészetére: Vajdáéra és Adyéra.

Legnagyobb az ítéletmondatokban mért expanzivitása Vörösmarty Mihály és Ady Endre lírájának, legkisebb a romantika után Arany János lírájának; az Ady-féle tetőfok után, Juhász Gyula, Tóth Árpád és végül József Attila lírájában, újra csökken az expanzivitás.

Kászonyi Ágota